

INFORMALIZACIJA I PROCES CIVILIZACIJE*¹

Norbert Elias je razvio teoriju koja pokazuje kako su se standardi ponašanja, posebno među višim klasama, u širem smislu, od kraja srednjeg veka do početka devetnaestog veka, menjali u određenom smeru. Koristi primere različitih aspekata društvenog ponašanja kao dokaz. Reč je uglavnom o najosnovnijim funkcijama ljudskog života, kao što su jelo, piće, spavanje, itd. Na taj način, pošto su te funkcije zajedničke za sve ljude, postaje moguće uporediti promene u standardima ponašanja u različitim vekovima. Tako, Elias pokazuje da je tokom pomenutog perioda smer promene u standardima koji upravljaju svim ovim različitim aktivnostima, u širem smislu, isti. Ovo je jedan od načina na koji to opisuje:

Ma kako da ove razlike nastaju, opšte usmerenje promena ponašanja, 'trend' procesa civilizacije, posvuda je isti. Promena uvek ide ka manje-više spontanoj samokontroli, podređivanju trenutnih poriva u skladu s dugoročnijim sagledavanjem, te stvaranju složenijeg i čvršćeg superega (Elias 1939/2001: 508).²

* Wouters, C. (1977). Informalisation and the civilising process. In: P. R. Gleichmann, J. Goudsblom, & H. Korte (Eds.), *Human figurations: Essays for/Aufsätze für Norbert Elias* (pp. 437–456). Stichting Amsterdams Sociologisch Tijdschrift.

Prevod objavljujemo uz ljubazno odobrenje upravnog odbora Fondacije Norberta Elijasa. Fusnote su prilagođene sistemu citiranja u časopisu Sociologija, tako da ima određenih odstupanja od originala (prim.prev.).

1 Napisao sam ovaj članak uz pomoć Norberta Elijasa.

2 Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern und München, 2nd. print. 1969, p. 338, part II: „... aber wie immer diese Unterschiede im Einzelnen zustande kommen, die ganze Richtung der Verhaltensänderung, der 'Trend' der Zivilisationsbewegung ist überall der gleiche. Immer drängt die Veränderung zu einer mehr oder weniger automatischen Selbstüberwachung, zur Unterordnung kurzfristiger Regungen unter das Gebot einer gewohnheitsmäßigen Langsicht, zur Ausbildung einer differenzierteren und festeren „Über-ich“-Apparatur.“

[Svi citati preuzeti su iz dostupnog prevoda sa nemačkog na srpski jezik: Elias, N. (2001). *Proces civilizacije* (S. Đorđević, Prev.). Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (originalno delo objavljeno 1939). Voters navodi ove citate na engleskom jeziku, a zatim citira i drugo izdanje na nemačkom jeziku: „... aber wie immer diese Unterschiede im Einzelnen zustande kommen, die ganze Richtung der Verhaltensänderung, der 'Trend' der Zivilisationsbewegung ist überall der gleiche. Immer drängt die Veränderung zu einer mehr oder weniger automatischen Selbstüberwachung, zur Unterordnung kurzfristiger Regungen unter das Gebot einer gewohnheitsmäßigen Langsicht, zur Ausbildung einer differenzierteren und festeren „Über-ich“-Apparatur.“ (Elias 1939/1969: 338) (prim. prev.)]

Na jednom mestu u svojoj knjizi, Elias koristi citat iz Kakstonove (William Caxton) *Book of Curteseye* kao opšti pokazatelj ovog smera: „Ono što je nekad bilo dopušteno, danas nije”³ (Elijas 1939/2001: 130). Otkako je Elias izneo svoju teoriju, iskusili smo promenu u standardima ponašanja koja bi se gotovo mogla opisati preokretanjem Kakstonovog citata. Moglo bi se reći: Ono što je nekad bilo zabranjeno, sada je dopušteno. Te promene su postale poznate kao „permisivnost”. U ovom radu ću govoriti o ovoj promeni standarda ponašanja, koja se označava pojmom *informalizacija*.⁴ Problem sa kojim se suočavamo kada ispitujemo ovaj proces jeste koliko ovaj trend potvrđuje ili protivreči Eliasovoj teoriji.⁵ Čak i ne pozivajući se na ovu teoriju, neki autori tvrde da ova permisivnost, ovaj proces informalizacije, nagoveštava slom civilizacije, dok drugi u njoj, naprotiv, vide napredak u standardima civilizacije.

Nekoliko primera može da posluži kao preliminarna ilustracija koncepta informalizacije. Uzmimo, na primer, način na koji se ljudi međusobno oslovljavaju u komunikaciji. Bilo je u ranijim vremenima, naravno, klasno-specifičnih razlika, ali je barem u srednjoj klasi upotreba ličnih imena označavala prilično visok stepen intimnosti ili bliskosti. To je bilo ograničeno na krugove bliskih rođaka ili veoma dobrih prijatelja. Danas je krug ljudi koji se međusobno oslovljavaju ličnim imenima postao mnogo širi. Tako se u ranijim vremenima podrazumevalo da će deca biti učena da se obraćaju svojim roditeljima sa „oče” i „majko” (ili, manje formalno, „tata” i „mama”). Generacije rođene tokom ili posle rata, 1940–1945, bile su znatno neformalnije u tom smislu. Te generacije lagodnije koriste lična imena među sobom. Mnogi više ne prekorevaju svoju decu kada im se ona obraćaju ličnim imenima (iako je još uvek neobično da se ta deca obraćaju svojim bakama i dekama ličnim imenima, jer ne čuju svoje

3 Prozeß, p. 107, part I („repreuid“ would now be written „reproved“).

[Autor navodi formulaciju na engleskom jeziku: *Things sometime allowed is now repreuid*; te naglašava da bi se umesto termina *repreuid* korišćenog u 15. veku, danas koristio termin *reproved* (odbačen, osuđen, prekoravan). U tekstu je preuzet citat iz preвода na srpski jezik (Elijas 1939/2001) (prim. prev.)]

4 U ranijoj verziji, u jednom drugom radu nisam koristio termin „informalizacija”, već izraz *tutoyering* (ovaj holandski ekvivalent francuskog glagola *tutoyer* i nemačkog *duzen* doslovno se odnosi na upotrebu ličnih imena i zamenice za priso obraćanje u komunikaciji). Oni koji su pročitali tu verziju rada nezavisno jedni od drugih savetovali su mi da umesto tog izraza upotrebim termin „informalizacija”. I sam sam razmatrao tu mogućnost, ali sam je u početku odbacio, budući da sam izraz *tutoyering* već koristio u svojim ranijim radovima i želeo sam da zadržim terminološku doslednost. Ovo predstavlja primer kako su određene ideje i koncepti „u optičaju” unutar pojedinih intelektualnih krugova, kao i koliko je često neopravdano pripisivati njihovo autorstvo prvoj osobi koja ih je upotrebila u nekoj publikaciji. Zašto je termin „informalizacija” prikladniji, postaće jasnije u nastavku ovog rada.

Ne koristim termin „permisivnost”, već pojam „informalizacija”, zato što kolokvijalni izraz „permisivnost” skreće pažnju isključivo na ublažavanje normi ponašanja, dok su promene o kojima je ovde reč u stvarnosti znatno složenije, što nastojim da pokažem u ovom radu.

5 Rasprava o ovom problemu može se pronaći i u časopisu *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, tom 3, br. 1 i 3. U broju 1, Kristijen Brinkreve (Christien Brinkgreve) i Mišel Korzec (Michel Korzec) razmatraju ovaj problem upoređujući norme ponašanja iz 1954. i 1974. godine, na osnovu analize rubrika sa savetima čitaocima („agony columns”) u jednom holandskom časopisu iz navedenih godina. U broju 3 nalazi se i moj članak koji se bavi istim problemom. Isti primeri i argumenti izneti u tom radu korišćeni su i u ovom tekstu.

roditelje da to čine). Ovo je vrlo značajan pomak, jer neposredno ukazuje na barem jednu od pokretačkih snaga pomenutog procesa informalizacije: ove ratne i posleratne generacije su stajale u izvesnoj opoziciji prema formalizmu svojih roditelja, a time i prema starom načinu oslovljavanja, koji su smatrali simptomom nejednakosti i autoritarnosti. Stoga su nastojali da prema svojoj deci postupaju, koliko god je to bilo moguće, manje autoritarno nego što su osećali da su njihovi roditelji postupali prema njima. To osećanje se izražava tako što dozvoljavaju ili čak podstiču svoju decu da ih oslovljavaju na isti način na koji su njih oslovljavali njihovi roditelji, odnosno ličnim imenima. Ovo je jedan aspekt promene u ravnoteži moći između roditelja i dece u korist potonjih, koji se može primetiti u društvu u celini.

U kancelarijama se takođe može primetiti promena u istom smeru. Teško je zamisliti da su pre rata, 1940-1945, sekretarice ili članovi osoblja oslovljavali svog šefa ličnim imenom, kao što se dešava danas. Isto važi i za članove osoblja univerzitetskog departmana prema svojim profesorima. U većini zemalja, uz izuzetak Engleske, standardi za korišćenje formalnih i neformalnih oblika za 'ti' (ti i Vi/ *thou* i *you*) su veoma jasno definisani. U skoro svim evropskim zemljama, upotreba neformalnog 'ti' (*tutoyer* ili *duzen*) postala je mnogo raširenija. Među mlađom generacijom, posebno među studentima iste generacije, postalo je podrazumevano da čak i ljudi koji se ne poznaju koriste neformalnije 'ti' umesto formalnijeg 'Vi'. Između ljudi različitih generacija takođe je upotreba neformalnog 'ti' (*thou*) češća nego ranije. Još jedan primer informalizacije može se pronaći u promenama u započinjanju i završavanju pisama. Umesto formalnijeg „S poštovanjem” ili „Iskreno Vaš”, češće se piše „Srdačan pozdrav”. Kratkim pregledom telefonskog imenika u Amsterdamu može se primetiti da neki profesori i drugi sa akademskim titulama više ne štampaju svoje titule.

Veoma upečatljiv primer informalizacije je smanjenje društvenih ograničenja, posebno u srednjoj klasi, nametnutih seksualnom i drugim povezanim oblicima ponašanja. Veoma formalni načini na koje je, prema ranijim standardima ponašanja, seksualnost bila društveno regulisana, očigledno su postali neformalniji. Opseg seksualnih iskustava dozvoljenih standardom koji upravlja tim iskustvima znatno se proširio. Tako je, na primer, postalo prihvatljivo u većoj meri otkriti žensko i muško telo, a da se pritom ne pređu granice „dobrog ukusa”. Takođe, danas mnogi ljudi imaju seksualna iskustva i govore o njima otvorenije nego što bi to ranije bilo moguće. Isto važi i za menstruaciju i druge telesne funkcije, bilo da su one povezane sa seksom ili ne. Ovo se više ne smatra tako velikim prestupima protiv važećeg standarda ponašanja kao što je to ranije bio slučaj.

Intenzitet ovih promena može se ilustrovati istraživanjem Šarlote Biler (Ch. Bühler), u kojem je analizirala dnevnik dečaka i devojčica iz srednje klase, napisanih u prvim decenijama ovog veka (Bühler 1925; 1927; 1934). U svom istraživanju ovih veoma ličnih zapisa, otkrila je da mlade devojke nikada nisu pominjale bilo kakvo ponašanje, osećanja ili misli u vezi sa seksom. U dnevnicima dečaka pronašla je samo jednu takvu opasku koja ukazuje na to koliko je jedan dečak bio ogorčen zbog standarda seksualnog ponašanja koji je sadržao pravilo

da se mora uzdržavati od svih seksualnih iskustava pre braka (Bühler 1925: 94-95). Ovo pravilo je danas u velikoj meri nestalo. Od adolescenata od 17 ili 18 godina danas se više ne očekuje da se potpuno uzdrže od tih iskustava pre braka. Oni sve češće mogu da slede svoje seksualne porive. Ova promena je posebno izražena za devojke, na čiju reputaciju su prestupi mnogo više uticali nego na reputaciju momaka. Reputacija momka nikada nije bila toliko pogođena istom vrstom prestupa. Njegova reputacija bi relativno manje patila, na primer, od kratke avanture sa „devojkom niskog morala”. Ovaj diskriminatorni dvostruki standard je oslabio do određene mere.

Postoji mnogo drugih dobro poznatih primera informalizacije i svi ukazuju na to da je standard društvenog ponašanja, posebno među srednjom klasom, postao labaviji. To implicira, kao što se sada može videti, da su mnogi načini ponašanja koji su bili zabranjeni postali dozvoljeni, u ovom ili onom obliku i da se u oblastima društvenog života kao što su pisani i govorni jezik, odevanje, muzika, ples i frizure, ponašanje i emocije regulišu manje formalno nego što je to nekada bio slučaj. Posmatrač koji uporedi sliku društvenog života prethodnih generacija sa današnjom videće da je potonja u mnogim aspektima šarenija, bukvalno i figurativno.

Na prvi pogled, ovi primeri informalizacije označavaju popuštanje standarda i popuštanje samokontrole i zaista, tako generacije o kojima sam govorio često razumeju tu promenu, razliku između sopstvenog načina ponašanja i ponašanja svojih roditelja. Često vidimo da oni ne odbacuju jednostavno društveni kodeks ponašanja svojih roditelja; oni tvrde da ne slede nikakav društveni kodeks i štaviše, da ljudi ne treba da slede bilo kakav kodeks koji nameće društvo. Trebalo bi da se ponašaju u skladu sa sopstvenom individualnošću i sa onim što smatraju da je drugima, kao pojedincima, želja ili potreba. Kao što se može videti, ovo označava veoma specifičan osećaj individualne slobode u poređenju sa društvom koje se, kao takvo, doživljava kao opresivno, kao oličenje poricanja slobode pojedinca.

Mnogi od veoma različitih, pa čak i suprotstavljenih pokreta, koji se primećuju u ovim generacijama, ne mogu se razumeti bez osvrta na ovakva osećanja. Bilo da nalaze izraz u privrženosti marksističkim pokretima koji se bore protiv ugnjetavanja od strane buržoasko-kapitalističkog društva, u pridruživanju hipi ili pokretima „susreta”, koji artikulišu ta osećanja u terminima ličnog rasta, samoispunjenja ili samoaktualizacije i uzimaju za uzor ljude kao što su Keruak (J. Kerouac), Maslov (A. Maslow) i Rodžers (C. Rogers), ili na druge načine, oni ukazuju na dalekosežnost i rasprostranjenost nemira i nezadovoljstva, posebno izazvanih kod mlađih generacija životom u naprednijim industrijskim društvima našeg vremena. Oni pokazuju snagu pobune protiv prinude i potčinjavanja za koje mnogi ljudi osećaju da su im izloženi u postojećem društvu, kao i protiv poricanja ličnog ispunjenja koje ide uz to. Ovde se nalaze neki, ali ne svi, koreni borbe protiv starijih ograničenja i tabua koji se doživljavaju kao simboli ugnjetavačkih sila ove ili one vrste, čiji autoritet i legitimitet više nisu priznati. Pokušaću da ilustrujem ovaj trend kratkim primerom koji na prvi pogled može da deluje trivijalno, ali koji ukazuje na snažne procese promene.

U 12. izdanju najpopularnijeg holandskog priručnika o bontonu, objavljenom tokom pedesetih godina, mogu se pročitati sledeće rečenice:

Dečje proslave mogu biti uspešne samo kada su čak i najmanji detalji unapred isplanirani i kada postoji odrasla osoba koja upravlja, koja se stara da se program pravilno prati. To važi i za većinu proslava za odrasle. Jedina razlika je u tome što upravljanje ne bi trebalo da bude primetno i potrebno je održavati pretvaranje da svako može da radi šta želi (Groskamp-ten Have 1957: 190).

Za mnoge iz mlađih i pojedine iz starijih generacija, uglavnom ali nikako isključivo iz srednje klase, ova vrsta propisa bi izgledala kao primer pomalo besmislenog formalističkog poricanja individualne spontanosti.⁶ Mnogi bi takođe odbacili ovakvo pravilo jer bi ga smatrali pokušajem da se održi način života koji ima karakter statusnog simbola. Osetili bi da je planiranje proslave po minutima samo simbol dostojanstvene regulacije celokupnog života uglednih pripadnika srednje klase, odnosno generacije njihovih roditelja, koju oni pokušavaju da održe nasuprot onome što smatraju manje regulisanim i neformalnijim životom nižih klasa. Kada mlađi pripadnici srednje klase priređuju proslave, pokušavaju to da učine na mnogo neformalniji način, ostavljajući mnogo veći prostor ljudima da uživaju kako žele. To ne znači da bi pristojnost ili norme uljudnosti bile potpuno odbačene (iako bi se mogli odbaciti ovi termini koji zvuče staromodno), već da je pristojnost potrebno osloboditi njene veze sa statusnim pitanjem i da je potrebno da ona dođe u potpunosti „iznutra”. Pitanje njihovih roditelja „Šta će komšije misliti?” se odbacuje kao neprihvatljivo jer statusna pitanja u organizovanju proslava kao i u drugim stvarima, prema ovom shvatanju, ometaju rast individualnosti i sposobnosti da se oseti šta je drugima pojedinačno želja ili potreba.

Godine 1939, Elias je prepoznao trendove ka informalizaciji. Video je da se neka od ograničenja koja su starijoj generaciji izgledala „prirodno” popuštaju, da standardi njihovih roditelja postaju problematični za decu:

„Sama društvena situacija”, napisao je, „stvara od ‘ponašanja’ akutan problem. U takvim razdobljima – a možda samo u njima – otvara se čovekovom pogledu vidik za mnoge stvari koje su prethodne generacije

6 Dok ovo pišem, u potpunosti sam svestan značajnih razlika koje u tom smislu postoje u različitim zemljama. Da ovaj tekst pišem isključivo za holandsku publiku, svakako bih mogao da se pozovem ne samo na pojedine pripadnike starije generacije, već bih s punim pravom mogao da napišem „mnogi pripadnici starije generacije”. Međutim, budući da je ovaj tekst namenjen široj međunarodnoj publici, moramo imati u vidu da bi se navedeni citat o priređivanju proslava u višim srednjim i višim društvenim slojevima američkog, britanskog i nemačkog društva, a verovatno i u nizu drugih društava, mogao razumeti kao sasvim savremena preporuka za ponašanje.

Stoga je neophodno naglasiti da tok procesa informalizacije nije istovetan u svim savremenim društvima, kao i da se u mnogima od njih mogu uočiti prilično snažni kontra trendovi, o kojima ću nešto više reći kasnije. Sasvim je moguće da je proces informalizacije u Holandiji izraženiji nego u pojedinim drugim evropskim zemljama, ali se, koliko je moguće proceniti, tendencija u tom pravcu jasno uočava u većini razvijenih industrijskih društava.

u svom ponašanju smatrale samorazumljivim. Sinovi nastavljaju da razmišljaju tamo gde su njihovi očevi stali; pitaju se za razloge tamo gde njihovim očevima to nije bilo ni na kraj pameti: zašto se u toj i toj situaciji ponašati tako i tako? Zašto je nešto dopušteno, a nešto zabranjeno? Kakav je smisao određenih moralnih propisa i pravila ponašanja? Konvencije koje su se bespogovorno prihvatale iz jedne u drugu generaciju, sada postaju problem. Osim toga, kao rezultat veće mobilnosti ljudi i sve češćeg susretanja s ljudima drugačije psihičke strukture, ljudi počinju sami sebe da gledaju s veće distance⁷ (Elijas 1939/2001: 569).

I na drugom mestu:

Izgleda nam da razdoblje posle Prvog svetskog rata, u poređenju s predratnim vremenom, obeležava 'labavljenje običaja'. Mnoge prinude u ponašanju, koje su postojale pre rata, oslabile su ili potpuno iščezle. Mnoge stvari, nekada zabranjene, sada su dopuštene. Kratkoročno posmatrano, izgleda da se proces odvija upravo suprotnim smerom nego što je onaj koji ovde prikazujemo; kao da dolazi do popuštanja prinuda koje društveni život nameće pojedincu. Ali ako pogledamo izblize, lako uočavamo da se radi samo o laganom 'povlačenju', zapravo, o jednom od onih kolebanja do kojih uvek dolazi usled složenosti istorijskog kretanja u okviru svake faze obuhvatnog procesa⁸ (Elijas 1939/2001: 248-249).

Uglavnom, može se uočiti – a pokazaću kasnije – da Eliasova teorija o procesu civilizacije, iako zahteva proširenje, pomaže da se osvetli struktura procesa informalizacije na koji se odnose primeri posleratnih generacija. Međutim, primenjujući objašnjenje na drugi posleratni period dvadesetog veka, moraju se uzeti u obzir određene promene perspektive. Elias je jasno prepoznao da uočljivo labavljenje ograničenja ne poništava njegovu teoriju, ali morao je da

7 „Die gesellschaftliche Situation selbst macht das 'Verhalten' zu einem akuten Problem. In solchen Phasen – und vielleicht nur in solchen Phasen – öffnet sich der Blick der Menschen für? Vieles, was den vorangehenden Generationen an ihrem Verhalten selbstverständlich erschien. Die Söhne beginnen an Stellen weiterzudenken, wo die Väter mit ihrem Nachdenken Halt machten; sie beginnen nach Gründen zu fragen, wo die Väter keinen Grund zu fragen fanden: Weshalb muss man sich hier so und dort so verhalten? Warum ist dieses erlaubt und jenes verboten? Was ist der Sinn dieser Manieren und jener Moralvorschrift? Konventionen, die lange ungeprüft von Generation zu Generation weitergegeben wurden, werden zum Problem. Und überdies lernt man zugleich Kraft der stärkeren Mobilität, durch die häufigere Begegnung mit Menschen anderen Gepräges, sich selbst distanzierter zu sehen ...“ (Elias 1939/1969: 443).

8 „... man hat den Eindruck, daß in der Zeit, die dem Kriege folgte, verglichen mit der Vorkriegszeit, das eingetreten ist, was man eine 'Lockerung der Sitten' nennt. Eine Reihe von Bindungen, die dem Verhalten vor dem Kriege auferlegt waren, sind schwächer geworden oder ganz verschwunden. Manche Dinge, die ehemals verboten waren, sind nun erlaubt. Und die Bewegung scheint so, von nahem betrachtet, eher in der umgekehrten Richtung weiterzugehen, als es hier gezeigt wurde; sie scheint zu einem Nachlassen der Zwänge zu führen, die dem Einzelnen durch das gesellschaftliche Leben auferlegt werden. Aber wenn man genauer zusieht, erkennt man unschwer, daß es sich nur um ein ganz leichtes Zurückfluten, um eine jener kleineren Bewegungen handelt, wie sie aus der Vielschichtigkeit der geschichtlichen Bewegungen innerhalb jeder Stufe des umfassenderen Prozesses immer von Neuem entstehen“ (Elias 1939/1969: 257).

se bori, u mnogo većoj meri nego što se to danas čini, protiv snažnih tendencija da se „permisivnost“, labavljenje ili nestanak ranijih tabua, smatra krajem civilizacije. Stoga je morao da naglasi da to nije slučaj, da su protivstruje koje se mogu primetiti relativno slabe i ni na koji način ne ukazuju na činjenicu da je proces civilizacije došao do kraja. Smatrao je, drugim rečima, da je izuzetno snažna opozicija labavljenju ograničenja bila karakteristična za postojeći ili establišment u usponu (nacisti, reakcionarni establišmenti), kao što je zaista i bila. Sasvim očigledno, establišmenti koje je Elias iskusi u tri godine između 1936. i 1939. – kada je pisao svoju knjigu – bili su relativno moćniji i konkretno, samouvereniji. Stoga je morao da naglasi činjenicu da prividno preokretanje civilizacijskog smera kretanja ne utiče na njegovu suštinu.

Način na koji je to naglasio može se pogrešno protumačiti, jer je formulisao svoj argument na takav način da sadrži sugestiju da su promene ka „labavljenju običaja“ ne samo relativno male već i privremene („jedno od onih kolebanja“). To očigledno nije slučaj jer se ovaj trend zadržao, pa čak i snažnijim tempom i intenzitetom tokom 1960-ih. Elias je napisao da „labavljenje običaja“ ostaje u potpunosti u okviru određenog „civilizovanog“ standarda ponašanja⁹, ali nakon ove rezerve, izjavio je: „U naše vreme, međutim, moguće je otkriti i predznake pojavljivanja novih i strožih prinuda¹⁰.“ (Elias 1939/2001: 249)

Formulacije poput ovih ne naglašavaju dovoljno činjenicu da je labavljenje ograničenja i kodeksa ponašanja – rečju, proces informalizacije – usko povezano sa, i istovremeno sadrži „strožije prinude“, kao što će biti pokazano kasnije. Očigledno, Elias nije analizirao ovu povezanost. Takva analiza bi pokazala da, u mnogim slučajevima, labavljenje kodeksa ponašanja ide ruku pod ruku ne samo sa labavljenjem ograničenja već i sa daljim pooštavanjem ograničenja, i da ovo drugo igra važniju ulogu, indukujući drugačiji obrazac ograničenja.

U odlomku o „labavljenju običaja“ u prvom posleratnom periodu, postoji sugestija da labavljenje kodeksa ponašanja ide ruku pod ruku samo sa labavljenjem samoograničenja. Ova jednostrana formulacija možda nije samo zbog činjenice da je Elias ovo napisao 1930-ih, sa svim gorepomenutim implikacijama, već i zbog toga što je njegovo istraživanje procesa kroz nekoliko vekova pokazalo, između ostalog, da su na duge staze, artikulisaniji, sveobuhvatniji i formalniji kodeksi ponašanja koincidirali sa povećanom samokontrolom. Kakstonov citat (stvari koje su ranije bile dozvoljene sada su zabranjene) Elias uzdiže u moto celokupnog smera kretanja. Dok raspravlja o „labavljenju običaja“, poziva se na ovaj moto kada kaže, „Mnoge stvari koje su ranije bile zabranjene sada su dozvoljene.“ Kako je ovo uzdigao kao moto istraživanih promena, implicira da smanjenje „permisivnosti“ odgovara povećanju samokontrole, što mu je možda otežalo da pronađe diferenciraniju i manje jednostranu formulaciju u preispitivanju povećane „permisivnosti“ (informalizacije) u sopstvenom

9 „Es ist eine Lockerung, die sich vollkommen im Rahmen eines bestimmten „zivilisierten“ Standard-Verhaltens hält, d. h. im Rahmen einer automatischen, als Gewohnheit angezüchteten Bindung und Umformung der Affekte sehr hohen Grades.“ (Elias 1939/1969: 257)

10 „Zugleich aber zeigen sich, ebenfalls in unserer eigenen Zeit, die Vorboten eines Schubes zur Züchtung neuer und strafferer Triebbindungen ...“ (ibid).

vremenu. Stoga je informalizacija, kao aspekt procesa civilizacije, nepotpuno integrisana u njegovu teoriju ovih procesa. Ovaj rad ima za cilj potpuniju integraciju.

Veoma je očigledno da razlika između generacija srednje klase u pravcu informalizacije nije nepovezana sa promenom ravnoteže moći kako između srednje i radničke klase, tako i između generacija unutar same srednje klase. Promena ravnoteže moći između srednje klase i radničke klase jedna je od najjačih pokretačkih snaga aspekta informalizacije u procesu civilizacije. Iako, gledano iz kratkoročne perspektive, ovo pomeranje u ravnoteži moći i pojačane tenzije koje ono stvara mogu otvoriti put eksplicitnijem izražavanju strasti, a time i odbacivanju ograničenja. Gledano iz dugoročne perspektive, to sasvim jasno pokazuje da zahtevi za samoograničenjem na obe strane postaju jači. Neki aspekti ovih problema biće razmotreni kasnije, ali pre toga, možda bi bilo korisno da ukratko istražim da li su predstave o sebi u mlađim generacijama o kojima sam govorio, realistične i u kojoj meri one predstavljaju želje i ideale.

Svakako nije nerealno misliti da visokoindustrijalizovana društva sa, kako bi Elias rekao, veoma dugim i diferenciranim lancima međuzavisnosti, vrše veoma značajne pritiske na sve svoje pripadnike. To se može reći i za kapitalističke i za komunističke zemlje, koje jesu ili postaju visokoindustrijalizovane. Štaviše, pritisak na pojedince povećan je zahvaljujući činjenici da se ti lanci međuzavisnosti više ne zaustavljaju ni na jednoj državnoj granici, već gotovo bukvalno povezuju ljude širom sveta, jedne više, druge manje, na takav način da, drugim rečima, sukobi izazvani ovim međuzavisnostima nisu ograničeni na klasne sukobe unutar istog društva, već istovremeno izazivaju globalne međudržavne tenzije i sukobe. Zapravo, verovatno nije preterano reći da su dva velika rata dvadesetog veka bila ključne poluge kako promene ravnoteže moći između srednje i radničke klase unutar razvijenijih industrijskih nacionalnih država, tako i procesa informalizacije.

Ali ako je to slučaj, onda se može pomisliti da je predstava mlađe generacije o sebi barem delimično iluzorna. Iako je očigledno veoma složen problem, vredno je skrenuti pažnju na dva delimično kontradiktorna aspekta ovog preplitanja realističnih i imaginarnih aspekata ovih samo-ideala i ove slike o sebi. S jedne strane, u procesu informalizacije, određena ograničenja su nesumnjivo oslabila ili čak nestala. S druge strane, eksplicitna ili prikrivena želja da se individualna ličnost potpuno oslobodi društvenih ograničenja nosi sa sobom mnoštvo iluzija. Postoji veća tendencija među ovim emancipatorskim generacijama da traže individualno samoispunjenje i samorealizaciju u grupama ili društvenim pokretima. U tom smislu, snažne individualističke tendencije koje se ovde susreću imaju veoma drugačiji karakter od onih koje predstavlja politički ili kulturni liberalizam. Upravo zato što želja za individualnim samoispunjenjem nalazi svoj izraz u sve većoj meri u životu sa drugima, ograničenja koja život u grupama ili pokretima neminovno nameće pojedincu sklona su da iznova i iznova osujete imaginarne nade u individualnu slobodu, implicitne u većini pokreta o kojima je ovde bilo reči.

Nijedan od ovih ideala jasno i nedvosmisleno ne prepoznaje da život sa drugima nužno i neizbežno nameće ograničenja svakom ljudskom biću. To važi za male grupe kao što su hipi-zajednice ili, češće, porodice, koje često propadaju jer njihovi članovi očekuju vrstu i stepen individualne slobode koje nijedan zajednički ili porodični život ne može ponuditi, posebno kada je ravnoteža moći unutar ovih porodica ili zajednica prilično ujednačena, ili drugim rečima, kada su društvena i ljudska jednakost približno jednako visoko vrednovane kao i individualna sloboda. To važi i za veće grupe, emancipatorske pokrete političke prirode. To konačno važi za sve ljude koji žive unutar globalne mreže lanaca međuzavisnosti o kojoj sam govorio. Sve dok čovek u svom životu i idealima ne prepozna osnovnu činjenicu da zajednički život znači zavisiti od drugog, te da zahteva ograničenja, on će neminovno doživeti razočaranje – i zaista se nemali broj pripadnika emancipatorskog pokreta na kraju razočara i postaje frustriran.

Upravo u tom smislu, Eliasova teorija o procesu civilizacije, koja je fundamentalno sociološka teorija međuzavisnosti, suprotstavlja se još uvek rasprostranjenim teorijama akcije ili interakcije; ona može da bude od velike pomoći ne samo kao teorijski konstrukt, već i kao vodič u samopreispitivanju i svakodnevnom ponašanju. Problem očigledno nije samo u pitanju kako svaka osoba može pojedinačno da postigne samoispunjenje; problem je kako usaditi ograničenja na takav način da budu delotvornija i manje restriktivna u odnosu na instinktivne i emocionalne impulse, kao i da su kompatibilna sa potrebom za samoispunjenjem. Problem je dalje kako urediti društva na takav način da lična ograničenja nemaju štetni i neurotični karakter koji imaju danas, te da se povećaju mogućnosti za samoispunjenje i „smisao” kod pojedinačnih pripadnika društva.

Na primer, moguće je recimo, u grupi „susreta”, terapijskoj grupi ili kao pomoć prijateljima, ukazati na to da su ciljevi koje su pojedinci zacrtali diktirani statusnim pitanjima, i to na takav način da se zanemaruju važni lični potencijali, čije bi ostvarenje doprinelo samoispunjenju. Ukoliko ti pojedinci žive u društvu u kojem, zapravo statusne i razlike u moći igraju dominantnu ulogu, pokušaj da im se pomogne u razvijanju ličnih talenata može lako da propadne, jer je neposredna ambicija da se kroz bogatstvo stekne viši status, možda zbog činjenice da potiču iz osnažene porodice srednje klase, postala najvažnija pokretačka snaga u njihovom životu. Postoji na desetine drugih primera koji se mogu navesti i koji pokazuju da se smer u kojem ljudi traže individualno ispunjenje i smisao u životu ne može razmatrati – ili promeniti – bez razmatranja strukture društva, a posebno razlika u odnosima moći čiji su sastavni deo. Teško je emancipovati sebe – ili druge – iz statusnih pitanja u društvu u kojem su razlike u statusu i moći tako izražene kao u našem.¹¹

11 Međutim, uprkos tome, ove razlike su se tokom prethodnih decenija donekle smanjile, barem u pojedinim evropskim zemljama. Uporedo sa smanjenjem razlika u statusu i moći, generacije o kojima ovde prvenstveno govorim pridaju manji značaj statusnim kriterijumima kao što su zanimanje i prihod. Društvena vrednost pojedinca postala je u izvesnoj meri manje u vezi sa odgovorima na pitanja poput: „Čime se bavi Vaš otac?”, „Koji je Vaše zanimanje i kolika su Vam primanja?”, a u većoj meri od individualne sposobnosti da prepozna šta drugi ljudi, kao pojedinačne ličnosti, žele ili

Razmatranja poput ovih olakšavaju diskusiju o tome šta se može smatrati jednim od ključnih problema koncepta informalizacije: Da li trend ka informalizaciji podrazumeva preokretanje procesa civilizacije, u Elijasovom smislu tog pojma? Direktnan odgovor na ovo pitanje je – Ne, uz napomenu da je neophodan dalji razvoj njegove teorije da bi se razjasnio ovaj problem. Opet, može biti korisno početi jednostavnim primerom. Čak i površno poređenje između predratnih i posleratnih generacija srednje klase bi verovatno pokazalo da je odnos između roditelja i dece postao neformalniji ili, drugim rečima, roditelji teže da se prema svojoj deci ophode manje kao društveno superiorni prema društveno inferiornima (*de haut en bas*) i u izvesnoj meri više kao prema ravnopravnim ljudskim bićima. To implicira da im nameću manje eksplicitnih i formalnih ograničenja, ili makar nameravaju to da čine. Tako, pružajući svojoj deci širi okvir za život u skladu sa emocionalnim i seksualnim porivima datog trenutka, oni sami su prinuđeni da se podvrgnu strožijim, striktnije artikulisanim samoograničenjima nego njihovi vlastiti roditelji. Oni, na primer, moraju da planiraju svoje aktivnosti u mnogo većoj meri u skladu sa potrebama svoje dece.

Da navedem još jedan primer, veća tolerancija za otvoreno manifestovanje dečjih seksualnih poriva, kao u slučaju ranog praktikovanja masturbacije, zahteva od roditelja prilično snažnu i stabilnu kontrolu sopstvenih seksualnih poriva. Ali to nije sve. Veća samoograničenja koja se zahtevaju od roditelja u manje autoritarnom odnosu roditelj-dete, na duge staze, takođe rezultiraju većim zahtevima za samoograničenjem dece. S obzirom na to da živimo u eksperimentalnom dobu, u praksi možemo da naidemo na mnoge slučajeve u kojima roditelji nisu sposobni da ispolje kontinuirano i stabilno samoograničenje koje im nameće njihov vlastiti ideal manje autoritarnog postupanja prema svojoj deci. Shodno tome, može se uvideti da često nepotpuna i nestabilna sposobnost roditelja da žive u skladu sa sopstvenim idealima i posledične nedoslednosti u njihovom ponašanju prema deci, mogu rezultirati veoma neravnomernom i nestabilnom strukturom samokontrole kod dece.

Koliko god kontradiktorni i raznoliki bili rezultati ovog procesa informalizacije u praksi, čak i te nedoslednosti ne mogu se razumeti dokle god se ne uzme u obzir činjenica da je manje imperativna upotreba *Fremdwänge* (ograničenja koja sprovode drugi), u odnosu između društveno superiornih i inferiornih, pogodna za jači razvoj *Selbstwänge* (ograničenja koja sprovodi sam

im je potrebno, u skladu sa onim što se smatra potpuno razvijenom individualnošću. Pokušao sam da razmotrim problem promena u statusnoj hijerarhiji i promena u društvenom značaju koji se pridaje različitim statusnim kriterijumima u radu pod naslovom *On Youth and Student Protest*, objavljenom u zborniku *Transactions of the Seventh World Congress of Sociology*, tom III, Sofija, 1972.

Radi potpunijeg razumevanja povezanosti između razvoja predstava o sebi (*self-images*), ideala o sebi (*self-ideals*) i osećaja ličnog samoostvarenja pojedinca, s jedne strane, i razvoja predstava o kolektivu (*we-images*), kolektivnih ideala (*we-ideals*) i društvene vrednosti, odnosno statusa pojedinca, s druge strane, u okviru razvoja društvenih figuracija, videti: N. Elias i J. L. Scotson, *The Established and the Outsiders*, London, 1965. Čitaocima koji poznaju holandski jezik posebno preporučujem novi teorijski esej Norberta Elijasa, koji je dodat holandskom prevodu ove knjige (*De gevestigden en de buitenstaanders*, Utrecht, 1977, Spectrum, Aula).

čovjek) kod potonjih. Ovo je jedna od ključnih ideja Eliasove teorije procesa civilizacije i primenjuje se na odnose između roditelja i dece unutar porodice, koliko i na odnose između onih koji vladaju i onih kojima se vlada unutar države. Moguće je reći da rastuća informalizacija odnosa između roditelja i deteta, koja na prvi pogled može da izgleda kao kretanje ka varvarizaciji – deca su razuzdana, možda otvorenije nasilna i izražavaju seksualno ponašanje – istovremeno može, dugoročno gledano, da proizvede dublje i čvršće ugrađenu strukturu samokontrole nego autoritarniji i formalniji tip odnosa između roditelja i deteta. Relativno je jednostavno razumeti ovaj teorijski uvid pozivajući se na ekstremne primere.

Ukoliko roditelji tuku svoju decu prutom za svaki prestup, deca će izbegavati presteupe sve dok ih nije moguće sakriti od roditelja, ali neće sama naučiti da kontrolišu impulse koji dovode do prestupa. Njima će više upravljati strah nego osećanje krivice i stoga neće biti sposobna da se kontrolišu u odsustvu spoljašnjih autoriteta kojih se plaše. Ako, s druge strane, roditelji pokušaju da obuzdaju sopstvenu frustraciju ili bes zbog dečjeg ponašanja koje smatraju štetnim i pokušaju da navedu dete – možda kroz umereno emocionalno distanciranje – da samo kontroliše ovu vrstu ponašanja, ili drugim rečima, da se civilizuje, ono će razviti stabilniju i dublje ukorenjenu samokontrolu u odnosu na dete čijim ponašanjem se upravlja štapom.

Mogu da ponudim primere i iz ličnog iskustva koji ilustruju ovu ideju. Oni istovremeno pokazuju složenost ovih problema, što vrlo očigledno odgovara složenosti društava u kojima živimo. Prema mojim iskustvima u određenim četvrtima Amsterdama, trenutno¹² u radničkoj i nižoj srednjoj klasi roditelji imaju tendenciju da se prema deci ophode na autoritarniji način, nego, na primer, u slučaju dece mladih profesionalaca (kao što je to slučaj i sa mnom). Moja starija ćerka ima prijatelje iz radničkih i domaćinstava niže srednje klase. Kada ih dovede kući u posetu, primećujemo da postoje dva obrasca ponašanja u toj situaciji. Ili se prema mojoj supruzi i meni ponašaju prilično formalno sa dozom strahopoštovanja kao prema nadređenima, kojih se očigledno pomalo plaše, ili osećaju da u našem domaćinstvu ne važe stroga pravila na koja su navikli u svojoj porodici te, kako bi se reklo, podivljaju. S druge strane, deca iz egalitarnijeg doma se, prema mojim zapažanjima, bolje snalaze u najrazličitijim situacijama. Nakon određenih godina, sposobna su da se kontrolišu, čak i u okruženjima koja su očigledno drugačija od njihovog doma. Međutim, dublje ukorenjene i neizbežne strukture samokontrole (ili strukture super-ega) u mnogim slučajevima takođe idu ruku pod ruku sa neurozama različitog stepena ozbiljnosti.

U teorijskim terminima, smanjenje nejednakosti u odnosima moći dovodi do više neformalnosti. Suprotno površnom čitanju, više neformalnosti u odnosima međuzavisnih ljudi izaziva i zahteva dublje ukorenjena samoograničenja nego odnosi formalnije prirode, karakteristični za veće i otvorenije razlike u statusu i moći i autoritarnije ponašanje društveno superiornih.

12 Videti napomenu br. 6. Može se dodati da, kada je reč o procesu informalizacije, Amsterdam verovatno zauzima vodeći položaj u odnosu na ostatak Holandije.

Još jedna povezana teorijska implikacija jeste da nije opravdano govoriti samo o drugačijem obrascu samokontrole ili drugačijoj strukturi samokontrole, već je o ovim promenama potrebno govoriti kao o promeni u nivou samokontrole. Ukoliko pomislimo na gotovo „prirodan” način na koji su, posebno mlade devojkice iz srednje klasne, ali nikako samo one, potiskivale sve misli i ponašanja u vezi sa seksom, moglo bi se reći da su u mnogim aspektima prethodne generacije (srednje klase) morale da obuzdavaju svoje seksualne – i možda druge – porive i sklonosti, jer su ove kontrole funkcionisale prilično slepo, izvan svesne kontrole dotičnih pojedinaca. Određeni porivi i sklonosti su bili potisnuti na takav način da se više nisu mogli izraziti, osim u snovima i drugim „ogoljenim” trenucima.

U poređenju sa tim, danas su mnogi ljudi u daleko većoj meri naučili da izraze te porive i emocije na kontrolisan, društveno prihvatljiv način. Savremeni standard seksualnog ponašanja ne dozvoljava mladim ljudima da imaju potpuno neobuzdana seksualna iskustva, ali se od njih očekuje da se prepuste nagonima i emocijama samo na one načine i u onim situacijama koji ne krše ublaženiji i diferenciraniji društveni standard današnjice. Dakle, samokontrola ovih mladih ljudi, makar što se tiče seksualnosti, toliko se povećala da su oni danas u većoj meri sposobni da razmišljaju o izražavanju ili potiskivanju seksualnih nagona i emocija. Postali su svesniji društvenih i individualnih mogućnosti i ograničenja – barem u ovom pogledu, ali verovatno ne samo u ovom – i ova povećana svest im omogućava više nego njihovim roditeljima i bakama i dekama da obuzdavaju i izražavaju svoje nagone i emocije. Ovo bi moglo ukazivati na viši nivo svesti i možda veću samokontrolu.

Sve što je do sada rečeno može ostaviti utisak da je razvoj posleratnog perioda, posebno promene u ravnoteži moći između radničke i srednje klase, pravolinijsko napredovanje u jednom specifičnom smeru. Međutim, u skladu sa jednim od Elijasovih teorijskih modela (koji mi je usmeno saopšten), dugoročni procesi u jednom specifičnom smeru, koji se mogu uočiti, gotovo bez izuzetka idu ruku pod ruku sa kontraprocesima u suprotnom smeru. Pitanje je koji od njih jeste ili postaje dominantan u određenom periodu. Taj model je od pomoći u ovom kontekstu: iako se u oba posleratna perioda može primetiti rastući trend ka informalizaciji, kada periodi mira postaju duži, javlja se kretanje u suprotnom smeru, odnosno trend ka povećanoj formalizaciji među etabliranim klasama, kako u zapadnim tako i u istočnim industrijskim društvima, postaje izraženiji. To je simptomatično za stalne promene u ravnoteži moći između vladinih i drugih establišmenta s jedne strane, i mnoštva autsajderskih grupa u društvu s druge strane¹³. Novi trend ka formalizaciji danas je karakterističan za tendenciju ka većoj stabilizaciji i samouverenosti privilegovanih etabliranih grupa, bilo starih ili novih, u dugim periodima mira. U tom smislu, koliko se može videti, nema velike razlike između razvoja u kapitalističkim i komunističkim zemljama.

Čak ni Mao Ce Tung (Mao Zedong) ili njegova supruga očigledno nisu uspeli da spreče nastajanje novog establišmenta unutar njihovog društva. Prinudna sila društvene dinamike u tom pravcu je impresivnija u tom slučaju,

13 Za detaljniju razradu figuracija etabliranih i autsajdera (*established-outsider figurations*), videti: N. Elias i J. L. Scotson, *The Established and the Outsiders*, London, 1965.

jer je ideološki establišment Kine posvećen obnovi društva u obliku u kojem nejednakosti između etabliranih i autsajderskih grupa, u ovom slučaju između hijerarhije vladajuće klase i ostatka stanovništva, opadaju ili nestaju. Stoga ne čudi što se u Sjedinjenim Američkim Državama, dakle u društvu ideološki usmerenom ka održavanju nejednakosti, primećuje mnogo izraženija tendencija etabliranih elita da održe svoju distinktivnu solidarnost u odnosu na autsajdere i da očuvaju snagu svog utvrđenja, uprkos povremenim katastrofama – poput afere Nikson (R. M. Nixon) – ili pokušajima relativnih autsajdera – poput Kartera (J. E. Carter) – da otvore vrata utvrđenja ili poruše neke od zidova.

Koristim ove primere iz dva društva, jednog komunističkog i jednog kapitalističkog, u kojima su nejednakosti između državnog establišmenta (u Sjedinjenim Američkim Državama sa njihovim ekonomskim saradnicima) i autsajderskih grupa veoma velike, kako bih u fokus stavio fluidniju situaciju ravnoteže moći u razvijenijim evropskim državama blagostanja. U ovim manjim društvima, nejednakosti u ravnoteži moći između srednje i radničke klase s jedne strane i između državnog establišmenta i mase onih kojima se vlada s druge strane, znatno su manje nego, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama. Proces informalizacije, stoga, kao i njegov kontratrend – pokušaj etabliranih grupa da potvrde svoju moć i svoju različitost kroz povratak većoj formalnosti – pod snažnim je uticajem tendencije da standardi ponašanja srednje i radničke klase utiču jedni na druge. Stoga se u odnosima srednje i radničke klase ovih evropskih društava susreću problemi koji nisu različiti od onih kojima se Elias bavio kada je istraživao odnos između monarhijskih i aristokratskih establišmenta i rastuće industrijske i trgovačke srednje klase. Da citiram:

I u porođajnim mukama ostalih pokreta nagore, standard ponašanja gornjih slojeva, koji je vladao ranije, na kraju labavi u većoj ili manjoj meri. Učvršćivanju novog standarda prethodi razdoblje potresa. Oblici ponašanja ne prenose se samo odozgo ka dole već, u skladu s premeštanjem društvenog težišta, i odozdo nagore. Tako je u toku uspona građanstva dvorsko-aristokratski kodeks ponašanja izgubio nešto od svoje snage. Oblici ophođenja i društvenosti postali su labaviji i delimično grublji. Stroži tabui kojima su srednji slojevi okruživali izvesne oblasti, posebno odnos prema seksualnosti i prema novcu, proširili su se u različitoj meri kroz šire slojeve da bi se konačno, kada je ova specifična ravnoteža napetosti nestala u naizmeničnim talasima popuštanja i obnavljanja strogosti, elementi ponašanja oba sloja stopili u novi, stabilniji kodeks ponašanja¹⁴ (Elias 1939/2001: 568-569).

14 „Auch in den Wehen anderer Aufstiegsschübe wurde der zuvor herrschende Verhaltensstandard der Oberschichten am Ende mehr oder weniger aufgelockert. Der Festigung eines neuen Standards ging eine Zeit der Erschütterung voraus. Verhaltensweisen übertrugen sich nicht nur von oben nach unten, sondern entsprechend der Verlagerung der sozialen Gewichte auch von unten nach oben. So verlor etwa auch in den Aufstiegsbewegungen des Bürgertums der höfisch-aristokratische Verhaltenscode manches an seiner bindenden Kraft. Die Umgangs- und Geselligkeitsformen wurden lockerer und vergrößerten sich zum Teil. Die strenger Tabus, mit denen in mittelständischen Kreisen bestimmte Verhaltenssphären belegt waren, vor allem das Verhalten zum Geld und zur Geschlechtlichkeit, setzten sich, mannigfach abgestuft, in weiteren

Ne može se sasvim razumeti proces informalizacije u evropskim zemljama ako se ne uzme u obzir da se i ovde mogu приметiti uspon tradicija radničke klase i opadanje tradicija ponašanja srednje klase¹⁵, iako nije moguće govoriti o pojavi novog, čvršće uspostavljenog kodeksa ponašanja. Upravo zato što takav kodeks ne postoji, mi živimo u periodu neizvesnosti i eksperimentisanja, sa svim njegovim opasnostima i rizicima kao i prilikama za avanturizam i uživanje.

Literatura

- Brinkgreve, C. & Korzec, M. (1976). *Margriet weet raad: Gevoel, gedrag, moraal 1954–1974. Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3(1): 17–32.
- Bühler, C. (1934). *Drei Generationen im Jugendtagebuch*. Gustav Fischer. (Quellen und Studien zur Jugendkunde, Heft 11).
- Bühler, C. (Ed.). (1925). *Zwei Knabentagebücher: Mit einer Einleitung über die Bedeutung des Tagebuchs für die Jugendpsychologie*. Gustav Fischer. (Quellen und Studien zur Jugendkunde, Heft 3).
- Bühler, C. (Ed.). (1927). *Zwei Mädchentagebücher* (2nd ed.). Gustav Fischer. (Quellen und Studien zur Jugendkunde, Heft 1).

Kreisen durch, bis schließlich mit dem Verschwinden dieser Spannungsbalance, im Hin und Her von Auflockerung und Straffung und je nach der Geschichte dieses Ringens in der einen oder der anderen Fassung, Elemente des Verhaltensschemas beider Schichten von neuem zu einem festeren Verhaltenscode zusammenschmolze“ (Elias 1939/1969: 442).

Veoma plodonosan misaoni eksperiment sastoji se u tome da se, tokom čitanja dela *Proces civilizacije* (*Über den Prozeß der Zivilisation*), razmotri u kojoj meri iskazi o ravnoteži moći i napetosti između monarhijskog i aristokratskog establišmenta, s jedne strane, i profesionalnih i trgovačkih srednjih slojeva u usponu, s druge, mogu doprineti boljem razumevanju ravnoteže moći i napetosti između srednjih i radničkih slojeva, kao i između državnog establišmenta i mase onih kojima se vlada u našem vremenu.

- 15 Ova dva kretanja zajedno ukazuju na smanjenje razlika u obrascima ponašanja između srednjih i radničkih slojeva; krajnosti u ponašanju i emocionalnom doživljavanju pripadnika ovih društvenih slojeva u izvesnoj meri približile su se jedna drugoj. Elias je ovaj aspekt procesa civilizacije označio kao „smanjivanje kontrasta“ (*diminution of contrasts*). Smanjenje kontrasta u obrascima ponašanja odvija se uporedo sa sve većom diferencijacijom, odnosno raznovrsnošću tih obrazaca. To podrazumeva rast sposobnosti da se u ponašanju svih aktera uoče i dožive suptilne razlike i nijanse. Elias je ovaj proces označio kao „uvećanje posebnosti“ (*increase of varieties*), smatrajući da su smanjivanje kontrasta i uvećanje posebnosti komplementarni aspekti jednog te istog procesa civilizacije: „Kontrasti između ponašanja gornjih i ponašanja donjih grupa smanjuju se u skladu sa širenjem civilizacije; pri tom specifičnosti i nijanse civilizovanog ponašanja postaju izraženije.“ (Elias 1939/2001: 513). U sažetku i razradi teorije procesa civilizacije, odeljak pod naslovom „Smanjivanje kontrasta, uvećanje posebnosti“ (Proces civilizacije 2001: 510; *Verringerung der Kontraste, Vergrößerung der Spielarten*“, *Prozeß*, deo II, str. 342) u potpunosti je posvećen prvom aspektu, dok se drugi samo usputno pominje, bez dalje teorijske razrade.
- Smatram da bi ispitivanje povezanosti između ovih procesa i procesa informalizacije u velikoj meri predstavljalo dalju razradu i integraciju pojma „povećanje posebnosti“ u celokupnu teoriju procesa civilizacije. Budući da su te veze izuzetno složene, njihovo adekvatno objašnjenje zahteva poseban rad.

- Elias, N. & Scotson, J. L. (1965). *The Established and the Outsiders: A Sociological Enquiry into Community Problems*. Frank Cass.
- Elias, N. (1969). *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (2., um eine Einleitung vermehrte Aufl., Vols. 1–2). Francke. (Originalno delo objavljeno 1939)
- Elias, N. & Scotson, J. L. (1977). *De gevestigden en de buitenstaanders*. Het Spectrum.
- Groskamp-ten Have, A. (1957). *Hoe hoort het eigenlijk?* (12th ed.). H. J. W. Becht.
- Wouters, C. (1972). On youth and student protest. In *Transactions of the Seventh World Congress of Sociology: Varna, September 14–19, 1970* (Vol. III, *Working Groups and Round Tables*, pp. 197–206). International Sociological Association.
- Wouters, C. (1976). *Is het civilisatieproces van richting veranderd?* *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3(3): 336–361.

Prevela
Milena Kojić